

Arbetarklassens mödrar i svensk ungdomslitteratur 1900–1999

Margaretha Ullström

I barn- och ungdomslitteraturen fokuseras naturligtvis de unga. Deras föräldrar tillhör deras värld men tecknas långt ifrån alltid i helporträtt. Ofta kan de vara mer eller mindre frånvarande. Det hindrar inte att såväl närvarande som frånvarande föräldrar bör uppfattas som väsentliga för romanernas ideologiska framtoning. I teckningen av litterära karaktärer återfinns bakomvarande ideologiska ställningstaganden. Den frånvarande fadern i romaner som utspelar sig i arbetarklassmiljö gestaltas exempelvis ofta som alkoholiserad och misslyckad (Romøren & Stephens 2002: 216 ff.). Själva bilden av fadern som suput har i litteraturen för unga läsare en lång karriär bakom sig som bärande metonym för hjälplös underklass (Reimer 2008: 5 ff.).

Men vad med modern? I jämförelse med fadern ter sig bilden av henne mer sammansatt. Inom 1900-talets svenska ungdomslitteratur understryks överlag betydelsen av kvinnans frigörelse vid förverkligandet av ett demokratiskt samhälle och som en kärna i det svenska folkhemmet. Frågan är då i vilken mån gestaltningen av kvinnans frigörelseprojekt även gäller de kvinnor som framställs som mödrar, i synnerhet inom arbetarklassen. I denna artikel gör jag reda för svaret på denna fråga i några olika gestaltningar av arbetarklassmödrar från svensk ungdomslitteratur under skilda delar av 1900-talet, nämligen i Emil Norlanders *Anderssonskans Kalle* (1901), Laura Fitinghoffs *Barnen från Frostmofjället* (1907), Hjalmar Wallanders *Två Stockholmspojkar och några till* (1921), Elisabeth Kuylenstierna-Wensters kvartett om Monika och Doris (1923, 1924, 1925, 1926), Martha Sandwall-Bergströms Oskarssons-trilogi (1952, 1953, 1954), Ann Mari Falks *Lisbeth* (1971),

Gunnel Beckmans *Försök att förstå* (1971), Katarina von Bredows *Syskonkärlek* (1991) och Peter Pohls *Man kan inte säga allt* (1999).

Dessa titlar undersökte jag även i min avhandling *Folkhemsideologi i svensk ungdomslitteratur. En 1900-talsstudie* (Ullström, 2022], men då huvudsakligen ur ett annat perspektiv än det jag här valt att renodla.

Kvinnors kamp för lika rättigheter och lika värde har under det föregående seklet återkommande bekämpats mer kraftfullt än många andra frågor av konservativa krafter. Den var intensiv i Sverige under de första decennierna av 1900-talet. Vid seklets inledning höll den konservative högerpolitikern och riksdagsmannen Rudolf Kjellén kraftfulla tal mot allmän och lika rösträtt i riksdagen (Hagerman 2019: 172). Till kvinnlig rösträtt var han kategoriskt avvisande, liksom mot varje tanke på kvinnligt inflytande över Sveriges offentliga angelägenheter (Lagergren, 1999:108). Som motkraft till tidens jämlikhetssträvanden formulerade han idén om en politik för nationell samling (Lagergren 1999:115). Vid samma tid framträdde samhällsdebattören Ellen Key i den könspolitiska debatten. Hennes uppfattning att kvinnan kompletterar mannen, utgjorde ett uttryck för den framväxande medelklassens könskomplementära ideal. Keys idéer inverkade på hur kvinnans frigörelse framställdes i 1900-talets litteratur, särskilt i litteratur som främst vände sig till kvinnor (Lindén 2012). Det är befogat att anta att denna debatt även gav avtryck i den samtida svenska ungdomslitteraturen.

Vid analysen av framställningen av mödrar från arbetarklassen i ungdomslitteratur använder jag mig framförallt av Beverley Skeggs teorier om *respektabilitet* som klassmarkör. Hon använder begreppet som redskap för att förstå hur subjektivitet konstrueras. Det innefattar ”omdömen som har att göra med klass, ras, kön och sexualitet, och olika grupper särskiljs genom deras möjligheter att ge upphov till, motsätta sig och uppleva respektabilitet” (Skeggs 2000:11). I projektet följer hon under tolv år 84 vita arbetarklasskvinnor varav tre år helt ”ägnats åt deltagande observationer” (Skeggs 2000:10). Studien genomfördes i nordvästra England från mitten av 1980-talet till en bra bit in på 1990-talet. Hennes forskning ingår i en feministisk etnografisk tradition, där det är centralt att noggrant redovisa de metodologiska processer som utgör studiens kärna. Hon förankrar sina resonemang i feministisk och kulturteoretisk teori. Begreppet visade sig i min avhandling fungera väl som analysredskap även i studiet av ungdomslitteratur.

Även Pierre Bourdieus teori om människors tillgångar i former av ekonomiskt, socialt och kulturellt kapital är oundgänglig för mina resonemang. Det är först genom det symboliska kapitalet som de övriga kapitalformerna blir maktfaktorer (Skeggs 2000; Bourdieu 1984;1995). Med stöd av Bourdieus teori kan man förstå skillnader mellan människor från skilda sociala grupper. Stil och smak inom en rad områden som kläder, musik och heminredning bottnar i klasstillhörighet. Det kulturella kapitalet erövrar genom bildning via familj och utbildningsinstitutioner (Bourdieu 1984: 77ff; 534f.). Denna typ av kulturella klassmarkörer är frekventa i ungdomslitteraturens gestaltning av samhällen.

Arbetarklassmodern

Rösträttskampen var i början av 1900-talet kärnan i en demokratisk process, där Sverige 1921, förhållandevis sent, sist bland de nordiska länderna, genomförde allmän och lika rösträtt även för kvinnor. I början av seklet utkom två verk tydligt riktade till unga läsare som fått klassikerstatus inom svensk barn- och ungdomsboksutgivning, nämligen Emil Norlanders *Andersonskans Kalle* (1901), och Laura Fitinghoffs *Barnen från Frostmoffället* (1907). Författarna till dessa verk arbetar med skilda strategier i sin gestaltning av mödrar från arbetarklassen.

I Emil Norlanders *Andersonskans Kalle* understryks arbetarkvinnornas oduglighet som mödrar. Ett sådant förminskande genomsyrar boken. Romanen publicerades i en tid då kampen för allmän och lika rösträtt genljöd i samhället och företräder en samhällsdiskurs som värjer sig mot arbetarklassens frammarsch, fastän miljön och ramverket runt boken skapar illusionen av ett realistiskt återgivet stockholmskt fattigkvarter.

Här representeras vuxenvärlden runt Kalle av fula försupna skvallerkärringar från arbetarklassen. På detta sätt ifrågasätter Emil Norlander egentligen alla kvinnors rättigheter utan att samtidigt explicit trampa på framstående kvinnliga borgerliga rösträttsaktivister. Bourdieu belyser hur skillnaden mellan samhällsgrupper och människor inte består av harmlösa olikheter utan är föremål för en, ibland subtil kamp, dem emellan (Bourdieu 1984; 1995). Att ta avstånd från, ibland rentav med vämjelse, de andras smak och vanor, innebär samtidigt ett skydd för den egna smaken som etablerad norm. Därför kan man även med utgångspunkt från såväl Bourdieus teori om dialektiken mellan smak och avsmak som Skeggs syn på vikten av att åtnjuta respektabilitet, hävda att Norlanders roman är ett uttryck för hur medelklassen

tenderar att förstärka en positiv bild av sig själv genom att förlöjliga den av arbetarkvinnor. På detta sätt ”distanserar sig medelklassen från arbetarklassen” (Skeggs 2000:9). Därigenom ifrågasätts även arbetarkvinnornas förmåga att ta ansvar för samhället.

Den sadism som husmödrarna i hyreshuset utövar mot Kalle, är nog i grövsta laget för moderna läsare. Lydia Wistisen poängterar att ”straffen framstår som normbrytande”, men romanen skrevs vid en tid, då barnaga, även grov sådan, fortfarande var tillåten i Sverige (Wistisen 2017: 48). En modern läsare uppfattar därför med all sannolikhet straffen som mer groteska än en läsare i romanens samtid. Romanen skildrar till exempel hur modern, Anderssonskan, ”tog fatt i ett löst stolsben, så de fanns så godt om tockna, så så vände hon den rundaste delen av Kalle till, så så bankade hon åsta å skulle nog ha hållit på än, om inte den valpen till pojke knyckt till, så att modern for ut genom hålet i väggen för andra gången” (Norlander 1901: 40). Därefter rusar Kalle rakt in i nästa kvinna, Petterssonskan, som fortsätter aga honom tills nästa kvinna som likt ett gatlopp i sin tur tar över. Det normbrytande som Wistisen understryker, handlar möjligen om att dessa arbetarkvinnor handlar våldsamt och okontrollerat. Därmed är dessa kvinnor rimligen även olämpliga som mödrar. Och underförstått – olämpliga att påverka det svenska samhället genom att erhålla den medborgerliga rätten att rösta.

Konversationen kvinnorna emellan är genomgående starkt karikerad. Men karikatyren grundlägger en bild av dem. Med hjälp av den utformas i själva verket det förakt för kvinnor som präglar romanen. Arbetarkvinnorna skildras som oförmögna att uppfostra sina söner och de dricker i smyg som fallet är med den löjeväckande Pilgrenskan. Dessutom understödjer romanen myten om att kvinnor är oförmögna att samverka, eftersom de konstant ger varandra skarpa verbala dolkhugg.

Romanens genomgripande kvinnoförakt kan framstå som paradoxal vid en tid, då kvinnors kamp för medborgerliga rättigheter på samhällsarenan framträder så starkt. Det är därför nödvändigt att söka förstå den just i relation till de samtida klassmotsättningarna där den samtida demoniseringen av arbetarkvinnor ingick som en del. Birgit Peterson betonar att det inom överklassen under 1800-talet fanns en föreställning om arbetarklassen som hotfull: ”Rädslan för underklassen blir nästan till en psykos” (Pettersson 1983: 268). Samtidigt finns där också, framhåller Peterson, en uppfattning om arbetarklassen som oansvarig och obetänksam. Birgitta Skarin

Frykman har undersökt hur borgerligheten beskrev arbetare i dagstidningar under 1800-talet slut. Hon visar att arbetarkvinnorna betraktades som "försumliga" och "njutningslystna" (Skarin Frykman 1990: 95ff.). Det fanns också i slutet av 1800- och början av 1900-talen en spridd uppfattning att arbetarklassens unga kvinnor var okunniga (Hirdman 1992: 50). Frågan inställer sig om Norlanders förlöjligande av arbetarklassens kvinnor i själva verket handlar om en reaktion mot arbetarkvinnornas deltagande i den kvinnliga rösträttsrörelsen?

Den brittiska litteraturforskaren Ann Alson poängterar för sin del att när en arbetarklassfamilj är representerad i barn- och ungdomslitteratur, betraktas den oftast ur ett medelklassperspektiv. Det är logiskt nog eftersom litteraturen uppstått i denna miljö och ursprungligen främst var avsedd för medelklassens barn och unga (Alson 2008: 3).

Laura Fitinghoffs sociala indignationsroman för välbärgade barn, *Barnen från Frostmofjället*, är ett svenskt exempel på detta förhållande. När romanen inleds är arbetarmodern redan död av svält. Det tidiga 1900-talets ungdomslitterära texter inbegriper ofta en eller båda föräldrarnas frånvaro (Nikolajeva 2004: 134). Trots moderns frånvaro spelar hon en avgörande roll i skildringen. Det är minnet av hennes uthållighet, tålmod och förtröstan på Gud som håller barnen vid liv. Den frånvarande modern är därför paradoxalt nog en ständigt närvarande dominant.

Här startar den sociala nöden en kedja av händelser som leder till att modern dör av svält. Kvar finns hennes sju barn, av vilka den blott 13-åriga Ante som äldst får axla huvudansvaret för de yngre. De nordliga breddgradernas kyla breder ut sig och skapar den fond mot vilken barnens svårigheter och kamp tar spjörn och blottlägger de fattiga barnens duglighet och pliktmedvetenhet. Dessa egenskaper leder, tillsammans med barnens förnöjsamma förtröstan på Gud, till att de blir väl mottagna i stugorna, dit de kommer under färden, för att finna ett hem och en utkomst. Ett stråk av vildmarksromantik, löper genom hela skildringen parallellt med den oändligt fromma tacksamhet som genomsyrar historien. Anspråkslösheten kombineras med bilden av den idealiserade modern och tilliten till religionen. Den fattiga ska vara nöjd med sin lott och inte trängta efter de rikas prakt. Den frånvarande modern utgör den fostrande drivkraften i romanen. Trots sin fysiska frånvaro är hon en synnerligen levande förebild för hela barnaskaran vad gäller tålmodighet och storebror Ante som är i förälders ställe, påminner ofta sina yngre syskon om moderns uppfattningar (Nilson 1968: 115ff.) Minnet av hennes

orubbliga gudstro blir ett stöd i kampen för överlevnad. Hon har inpräntat i dem att Gud vakar över de sina, och hon har även lärt dem en rad psalmer de drar sig till minnes. Inför Gud är alla lika och när tiggarbarnen möter prästgårdsbarnen skapar psalmen ”Morgon mellan fjällen” den samhörighet mellan fattig och rik som förutsätts bidra till nationens välgång. Förnöjsamhet, starkt förknippad med religiositet, är den goda arbetarmoderns ansikte i litteratur för unga läsare i inledningen av 1900-talet.

Med Norlanders respektive Fitinghoffs gestaltningar av mödrar från arbetarklass inleds en räkka av framställningar som löper under hela 1900-talet, där modern från arbetarklassen skildras som antingen oduglig och okunnig eller som strävsam och duglig. I det följande ska jag visa hur dessa två grundläggande bilder varierar.

Respektabel och lovprisad

I *Två Stockholmspojkar och några till* möter läsaren två tonårspojkar som är på väg in i vuxenlivet. Det är Nisse Johansson och hans kamrat Kalle Andersson. Genom namngivningen apostroferar författaren *Anderssonskans Kalle* och texten går i vissa stycken i tydlig polemik mot Norlanders gestaltning. Detta gäller särskilt synen på mödrar från arbetarklassen. Den ideologiska skillnaden mellan Norlanders *Anderssonskans Kalle* och Wallanders *Två Stockholmspojkar och några till* framträder klart genom böckernas gestaltning av arbetande kvinnor. Den ene förlöjligar textens arbetarmödrar medan den andre lovsjunger dem.

Förnöjsamhet kännetecknar dock inte den goda modern i Hjalmar Wallanders tappning. Wallander framhäver respektfullt arbetarkvinnans strävan efter respektabilitet genom renhet och ordning i hemmet. I berättelsen återfinns några för ungdomslitteraturen unika passager om arbetarkvinnors situation i Stockholm. Nisses mor, fru Johansson, presenteras med värme och förståelse av berättaren: ”För det första går inte en fattig, utsliten, snart fyrtioårig kvinna ur hjälphus och i hjälphus dag ut och dag in med samma briljanta lynne som en ung, vacker dam till de första balfestligheterna under högsåsongen” (Wallander 1921:55). Nisse iakttar sin mor och tycker synd om henne. Han vill verkligen inte att hon ska gråta och slita ont för hans skull (Wallander 1921: 116).

Wallander brottas i sin roman med förhållningssättet till kvinnor och deras emancipation, men på en punkt, när det handlar om människors lika värde, är han

tydlig: arbetarkvinnan som sliter är lika mycket värd som överklasskvinnan. Nisse Johanssons mor är strävsam, håller det egna hemmet rent och prydligt och månar om sin respektabilitet. Hon är på sitt sätt kraftfull och energisk trots att hon är sliten. Förnöjsamhet är ingenting för henne, utan hon fortsätter kämpa med båda fötterna stadigt placerade i stadens jordmån.

Strävsam men utsliten och orkeslös

1920-talet är ett omtumlande decennium i svensk bokutgivning för unga läsare. Det är ett relativt utforskat decennium vad gäller barn- och ungdomslitteratur, men de nedslag som jag här presenterar, visar att samhällsdebatten om demokrati och kvinnlig frigörelse satt sina spår i litteratur för unga läsare.

Aktuella kvinnoemancipatoriska frågeställningar genomsyrar Elisabeth Kuylenstierna-Wensters ungdomsromaner. De ingår i det tidiga 1900-talets samtal om kvinnans ställning i samhället, familj, och äktenskap. I hennes romankvartett från tjugotalet om två unga flickor, professorsdottern Monika Vibe och städerskans dotter Doris Andersson, möter läsaren ett tidigt exempel på en kvinnlig klassresenär, dottern till hjälpfrun Kristin Andersson. Kvartetten består av följande titlar: *Liten blir väl stor. En berättelse för unga flickor* (1923), *Monika Backfisch. Berättelse för unga flickor* (1924), *Studentklassen, ungflicksroman* (1925) och *Monica och Doris. En berättelse för flickor* (1926). Romanerna utkom i mitten av 20-talet och tillhör de allra tidigaste svenska ungdomsböckerna med en ung flicka från de arbetande klasserna i en framträdande roll. De fyra böckerna bildar tillsammans en utvecklingsroman. I romankvartetten gestaltas två kontrasterande familjer: en högreståndsfamilj, där föräldrarna lämnar sin dotter för att själva utforska världen, och arbetarfamiljen med den utslitne, sjuklige fadern. Doris mamma Kristin, städerska och hjälpfru hos familjen Vibe, är mån om sin respektabilitet och håller det egna hemmet skinande blankt. Måhända fattig, men hel och ren, som det brukade heta. Hon är ett tidigt exempel i svensk ungdomslitteratur på de strävsamma, men utslitna arbetarklassmödrarna som återkommer gång på gång i litteratur som är öppen för de aktuella samhällsförändringar som sker under perioden.

Överklassflickan Monika är en omhuldad och försiktig ung flicka från ett burget hem, medan kamraten, Doris, städerskans dotter, skildras som handlingskraftig och kavat. Redan i den första boken, *Liten blir väl stor*, presenteras flickornas ojämlika

förhållande inom ett ömsesidigt beroendeförhållande. I andra delen *Monika Backfisch*, följer Doris med som Monikas sällskap och hjälpande hand, när hennes familj reser till en lyxig semesterort vid havet. I den tredje delen har flickorna flyttat hemifrån och läser till studentexamen. I fjärde delen skildras hur Doris efter hemkomsten från Amerika försörjer sig som lärarinna och kulturrecensent i hemstaden. Ett centralt tema i romankvartetten, liksom i den samtida kontexten, är det pågående samtalet om betydelsen av utbildning och bildning för kvinnor. När frågan gäller arbetarkvinnor sker diskussionen särskilt i kombination med frågan om respektabilitet.

I romanerna om Monika och Doris är det möjligt att iaktta hur klass och kön i 1900-talets inledning formas inom skönlitteratur för unga. Till skillnad från det samtal om äktenskap, kvinnans situation inom familjen och kvinnlig emancipation som förs i vuxenlitteraturen runt sekelskiftet 1900, diskuterar ungdomsromanerna från seklets tre inledande decennier kvinnans emancipation utifrån tillgång till och möjlighet att utbilda sig. Åsa Arping poängterar att mödrar i några av 2000-talets uppväxtskildringar för vuxna betonar utbildningens betydelse som framgångsfaktor i livet (Arping 2008). Respektabilitet framstår redan vid 1900-talets inledning som grundläggande för konstruktionen av klass och utgör ett nyckelord vid gestaltningen av arbetarklassen i romankvartetten. Skeggs poängterar att "[r]espektabilitet har alltid varit en klassmarkör och en klassbörda, ett riktmärke att sträva mot" samt "[a]tt inte vara respektabel är att ha lågt socialt värde och svag legitimitet." (Skeggs 2000:10)

För arbetarklassen är respektabilitet under hela dess historiska existens betydelsefull. Hon påpekar samtidigt att den även blir "en egenskap hos medelklassindivider som definieras mot massorna". (Skeggs 2000:11)

Romankvartetten utspelar sig framförallt i Lillestad, småstaden där de båda flickorna växer upp. Kontrast och polarisering är verkningsfulla medel i gestaltningen av de sociala skillnaderna. Företeelser som boendeförhållanden och språkanvändning kontrasteras i romanerna liksom kropp och kläder.

Familjen Wibes hem är till skillnad från den spartanskt inredda arbetarbostaden slottsliknande: baler ordnas i stora salen och där finns ett väl sorterat bibliotek. Med sina tolv rum är det ett styvt arbete att hålla det skinande blankt, något som Doris mamma Kristin bidrar till. Kristin tillhör den kategori kvinnor som vid denna tid

kallades hjälpfru. Dessa saknade fast anställning men anlätades tillfälligt för att utföra det dessutom sämst betalda tyngsta arbetet (Kyle 1992: 97).

Bilden av arbetarhemmet är alls inte färgad av den stereotypa bild som växer fram redan från 1900-talets första decennier som varande dystert, smutsigt och trångbott; däremot anknyter den tydligt till ett förnöjsamhetsideal. Fastän arbetarbostaden är spartanskt inredd, är där skinande rent, i enlighet med arbetarklassens skötsamhetskultur. För arbetarfamiljen framstod just hemmet som en samlingsplats för nära och kära, och ett tryggt rum i en otrygg värld. Mamma Kristin är noga med att hem och barn ska vara respektabla. Respektabilitet var centralt att uppnå för arbetarklassens kvinnor, därför att de så ofta beskylldes för att vara nöjeslystna, odugliga eller ibland rent av farliga. Beverley Skeggs konstaterar inledningsvis att "[r]espektabilitet är ett av de mest utmärkande tecknen på klasstillhörighet" (Skeggs 2000: 9). Arbetarmodern Kristin är förnöjd, dock utan de religiösa undertoner som präglar Fitinghoffs *Barnen från Frostmofjället*: förnöjsamhet är en strategi gentemot borgerskapets nedlåtande attityd, som är kraftigt understruken hos den äldre arbeterskan, men inte en strategi för överlevnad för klassresenären Doris. Hjälpfrun Kristin tar tacksamt emot de smulor som faller från de rikas bord. När dottern Doris blir upprörd över den amerikanske farbroderns njugghet, konstaterar modern att hon själv "då rakt inte [kunde] begripa att det var något ovänligt i svågerns skrivelse. Nej då för allan del, det var ett gentilt anbud" (Kuylenstierna-Wensters 1926: 145). Anbudet gäller ett erbjudande att komma till farbrodern i Amerika.

Bildning och respektabilitet handlar i mycket om borgerliga vanor, traditioner, uppförande och stil. Kuylenstierna-Wenster åskådliggör i sina romaner fenomenet respektabilitet som en del av det bourdieuska symboliska kapitalet. *Borgerskapets sätt att stigmatisera arbetarklassen gestaltas brutalt rättframt, bland annat under en skarp diskussion mellan Monika och hennes mor om sättet att behandla Doris och hennes mamma Kristin. Monika anklagar sin mor: "Lolo, jag tycker inte om att du talar om Doris' mamma så där högt, högt uppifrån! Tror du, drottningen talar så om dig?"* (Kuylenstierna-Wensters 1926: 45).

Modern fångar i sitt svar träffsäkert vad klassresor uppåt kan handla om: "Nej, det tror jag inte. Jag är bildad, som väl är." (Kuylenstierna-Wensters 1926: 45). Bildningens betydelse för klassresor är genomgripande. Att Doris mamma saknar bildning kastar en skugga över klassresenären Doris som trots sin utbildning aldrig kommer att vara tillräckligt bildad i professorskans ögon. Den bildning hon i

professorskans ögon saknar, handlar om små sofistikerade, nästan osynliga detaljer – som Doris själv kommenterar i ett brev hem till fadern i svitens andra del: ”Du kan tro, jag petar med att lägga matbitarna finurligt på gaffelns ryggkotor och sedan gravitetiskt snitsa härligheten i munnen i stället för att ta det i ett nafs, som vi gör hemma” (Kuylenstierna-Wensters 1924: 65).

För Doris mamma handlar respektabilitet om ett jordnära görande. Det är väsentligt att vara respekterad för sin duglighet och därför efterfrågad som skur- och tvättgumma. Därav följer att hennes ”renlighetsiver hade skrubbat skinnet av barnungarna ibland, men den hade också givit dem avsmak för all slags smuts och osnygghet” (Kuylenstierna-Wensters 1926: 145). Betydelsen av respektabilitet framkommer också genom mammans kommentarer, inte minst gällande omsorgen om sonen Harry. Hon uppmanar Doris att se till att Harry har rena och hela strumpor och skjortor för ”det säger jag, att snygg ska en vara både utan och innan, annars är det strunt med moralen” (Kuylenstierna-Wensters 1926: 145). Trots moderns stolthet över sin dotterns läshuvud så är bildning som en del av respektabilitet någonting ouppnåeligt och svårfångat.

Efter ett långt liv med hårt arbete upplöses hemmet på Vikingagatan när fadern dör. Utsliten och trött flyttar arbetarmodern till äldsta dottern för att där tillbringa de sista åren i livet. Kristin hör till de förnöjsamma, strävsamma arbetarklassmödrarna, liksom den kroppsligt utslitna mor Hulda i Sandwall-Bergströms serie från femtioalet om familjen Oskarsson, ett annat pionjärbete om livet i en arbetarfamilj. I trilogin ingår *Allt händer hos Oskarsson* (1952), *Aldrig en lugn stund hos Oskarsson* (1953) och *Majken Stolt, född Oskarsson* (1954).

I Oskarssonstrilogin gestaltas storstadens arbetarklassungdom i brytningstiden mellan 1940- och 1950-tal och problematiserar bland annat arbetarflickans självständighetssträvanden. Dessutom diskuteras modernitetens konsekvenser i relation till folkhemmets samhällsomvandling. Redan på första sidan av trilogins första del konstaterar mor Hulda:

Och nu för tiden var det ju gudskelov inte längre någon skam att ha många barn. [...] Det låg något stilt och fosterländskt över en talrik familj, och mammorna blev fotograferade i tidningarna med sina telningar omkring sig. Och så var det ju det här nya med barnbidragen. Fastän det var förstas en grämselse för Hulda Oskarsson att bara tre av hennes tolv barn var i den åldern att de fick något med av slevan. (Sandwall-Bergström 1952: 5)

Äldre arbetarkvinnor är sällsynta i ungdomslitteratur. Mor Hulda i Oskarssons-trilogin tillhör ett fåtal som träder fram som egna individer. Hon tillhör den generation arbetarkvinnor som tvingats arbeta utanför hemmet för familjens överlevnad under en tid då folkhemmet fortfarande är i sin linda.

En gång var hon ung och vacker. Genom hårt arbete med tvätt och städning hos andra är hennes kropp nu utsliten. Krafterna sinar och kroppen blir oformlig och böjd. Hulda både beundrar och våndas över sin självsvåldiga dotter Majken, som å sin sida skäms för modern. Kännetecknande för de strävsamma arbetarklass-mödrarna är att de alla håller samman familjerna och hemmen genom hårt arbete.

En medveten politisk inriktning för att möjliggöra för arbetarklassens kvinnor att vara hemmafruar och på så sätt slippa slita ut sig är för handen i början av femtiotalet, och under en kort period var det möjligt även för många arbetarfamiljer att leva på en lön. Folkhemspolitikens inriktning på arbetarklasskvinnor som hemmafruar blev normgivande till den grad att gifta förvärvsarbetande kvinnor "kallades för 'förvärvsarbetande husmödrar' i statistik och annat officiellt material" (Hirdman 1998: 203ff.; Östberg 1997: 14ff.; Druker 2012: 285ff.) Den liberala kärnfamiljen utvecklades till ideal även inom arbetarrörelsen. Därigenom förstärks den patriarkala ordningen eftersom kvinnornas utrymme begränsas då de blir ekonomiskt beroende av sina män.

Vid ingången till femtiotalet fanns inte någon allmänt uttalad medvetenhet om kvinnans systematiska underordning, utan man och kvinna befann sig på skilda platser i samhällsmaskineriet (Hirdman 1998: 203). Könsmaktsordningen förändrades inte. Hushållsarbetet var i retoriken att betrakta som ett arbete liksom det fostransarbete som vilade på föräldrarna, framförallt modern. Den "konsument-kompetenta husmodern" upphöjs under femtiotalet till en symbol för svensk nationell identitet (Aléx & Söderberg 2001: 30). 1960 förvärvsarbetade 40% av samtliga kvinnor mellan 15 och 64 år, men endast 28 % av de gifta kvinnorna. 30 år senare lönearbetar flertalet kvinnor (Hirdman 1998: 214).

Denna nygamla kärnfamilj framträder i ungdomslitteraturen med anmärkningsvärd kraft under sextiotalets inledning. Det ideologiskt liberalt färgade familjeidealet passar väl in i "det idylliska och gammaldags barnboksklimat som råder i början på 1960-talet", konstaterade Gunnel Beckman i ett samtal med barnbokskritikern Birgitta Fransson (Fransson 2001: 17). I detta perspektiv kan Beckmans skildring av

familjen i *Unga fröken Tova* (1961) betraktas. Där är den lyckliga familjen ett bärande motiv och de gemensamhetsskapande familjeutflykterna sker i ett somrigt medelklassparadis i skärgården.

Arbetarklassens mödrar var regelrätta hemmafruar under en begränsad del av seklet. Från 60-talets mitt debatterades ånyo kvinnans ställning, nu med blicken riktad på "kvinnans diskriminerade ställning på arbetsmarknaden". Svensk ungdomslitteratur återspeglar denna förändring och deltar i praktiken i debatten. Under femtio- och sextio-talens gyllene folkhemsår tycks så ingen författare längre förlöjliga de arbetande kvinnorna som försupna, slöa och okunniga, likt fallet var i Emil Norlander i *Anderssonskans Kalle* vid seklets början.

Förminskade mödrar

Förminskningen av arbetarkvinnor genom *förlöjligande*, klingar efterhand av och förändras i riktning mot vad jag kallar för ett *förringande*. Förändringen märks redan i ungdomslitteratur utgiven under inledningen av 1970-talet. Förringandet består av en mer eller mindre uttalad antydning om oduglighet och omges gärna av en aura av bristande ansvarstagande och bristfälliga kunskaper. Det bristande ansvarstagandet manifesteras ofta genom missbruk av alkohol. Den underklasskodade alkoholismens återkomst i ungdomslitteraturen drabbar inte enbart papporna utan även arbetarklassmödrarna. Medelklassidealet omfattar ett förakt och en misstro mot en okontrollerbar och odisciplinerad arbetarklass, särskilt mot dem som missbrukar alkohol. Återkommande ledord i *förringandet* tycks "alkoholiserad", "ensamstående", "okunnig" och "nöjeslysten" vara. När modern inte förmår hålla samman hemmet eller missbrukar alkohol återverkar det på gestaltningen av ungdomar i ungdomslitteraturen. Arbetarklassmodern i ungdomslitteraturen gestaltas specifikt i relation till söners och döttrars eventuella tillkortakommanden. Särskilt sönerna riskerar att förfalla till missbruk och kriminalitet men under 1900-talets senare decennier påverkas även flickornas leverne. I utgivningen från 1970-talets inledning möter läsaren den odugliga modern i två titlar av två av den tidens framträdande författare, Ann Mari Falk och Gunnel Beckman.

I Falks roman *Lisbeth* (1971), kämpar visserligen den biologiska modern Miriam för sin dotters bästa men saknar förmåga att skapa ett tryggt hem runt den unga flickan, fjättrad som hon är i en omgivning av alkohol, droger och kriminalitet. Den ibland utåtagerande dottern Lisbeth placeras i ett fosterhem och uppmanas ihärdigt av

modern att inte rymma. Lisbeths eskapader i Falks roman uttrycker visserligen en alienation, men samtidigt har hon en kärleksfull relation till sin biologiska mor. Modern saknar dock det symboliska kapital hon hade behövt för att förändra sitt eget liv och hon är oförmögen att hjälpa sin dotter på något annat sätt än genom att uppmana henne att stanna kvar i fosterfamiljen.

Lisbeths mor är, trots sin utsatthet och sitt missbruk, handlingskraftig vad gäller dottern, medan den ensamstående mamman i Gunnel Beckmans roman *Försök att förstå* är uppgiven och handlingsförlamad. Den trasiga tonårsflickan Monica är nyinflyttad till en lägenhet i hyreshuset hos Ingeborg Lundberg, där Anders är inneboende. Bråken, skriken och porslinkrossandet hos den nyinflyttade familjen avlöser varandra. Både Anders och Ingeborg försöker stödja Monica och hennes mor men förgäves. Monica anklagar modern för faderns självmord och riktar sin vrede och sitt utåtagerande levnadssätt mot henne. Därigenom blir även den frånvarande fadern i högsta grad närvarande. Modern å sin sida brottas med känslor av skuld och skam som passiviserar henne. Trots försök att skapa någon form av försoning mellan mor och dotter är denna inte för handen när berättelsen avslutas.

Förslavade?

Förringandet av arbetarmodern lyser fram i ungdomslitteraturen ända fram till 1990-talets slut. Under seklets två sista decennier blir familjens upplösning tydlig. Och mammorna har bytt skepnad till att vara ensamstående, utslitna, frånskilda mammor, och fortfarande oförmögna att vara förälder. De ensamstående arbetarklasskodade mödrarna sliter hårt för att försörja sig och de sina i Katarina von Bredows *Syskonkärlek* (1991) och Peter Pohls *Man kan inte säga allt* (1999). Under de sena decennierna av 1900-talet ter sig de ensamstående frånskilda kvinnorna så kraftigt förslavade av hårt lönearbete att någon kvinnlig frigörelseprocess är svår att finna. Där finns dock försök att tillbakavisa de normerande uppfattningarna om arbetarklasskvinnors oduglighet. Det sker, menar jag, bland annat i *Syskonkärlek* och *Man kan inte säga allt*.

I den respektabilitetsdiskurs som formar och begränsar arbetarkvinnors liv under 1900-talet är *ansvarstagandet* ett centralt karaktärsdrag. Arbetarmodern har ansvaret för att inlemma sina tonåringar i samhällets sociala normer. En av hennes uppgifter är att överföra respektabilitet och familjeideal till dem, något mamman i *Syskonkärlek* är väl medveten om. Den ensamstående modern försörjer två tonåringar på en lön

från ett låglönearbete inom sjukvården. Ibland när hon arbetar är tonårssyskonen ensamma hemma. Även om skildringen av modern sker genom korta glimtvisa inslag, blir läsaren tydligt varse att det är hon som handfast ingriper, när incest mellan syskonen uppdragas. Eftersom syskonen flagrant bryter mot respektabiliteten och överträder moraliska tabugränser, utgör moderns handfasta och kraftfulla ingripande ett försök att skydda ungdomarna och sig själv mot fördömanden. Genom att de inte utövar den självkontroll och disciplin som krävs för att erövra respektabilitet finns dock ingen nåd att få från modern. Domen blir hård. Moderns ingripande är samtidigt ett bevis på hennes duglighet. Denna markeras även på andra sätt. Dottern Amanda försvarar konsekvent sin mor öppet och rakt gentemot de medelklassnormer som pojkvännen Johan omhuldar. Amanda står upp för sin arbetarklassbakgrund med en ensamstående mor i en argumentation när han faller en kommentar om att hans föräldrar tyckt att Amanda verkade vara "en sån bra flicka, efter omständigheterna" (Bredow 1991: 155). Kommentaren utlöser ett häftigt ordkrig om hennes uppväxtförhållanden:

Nej men, bli inte arg nu! Jag sa ju att du *inte* skulle skämmas! Det finns massor av skilsmässobarn med mödrar som inte hunnit ta hand om dem. *Du* kan ju inte hjälpa att din pappa gav sig av!

Vaddå gav sig av?! Vilket jävla skitsnack! Min farsa gav sig inte av någonstans! Mamma sparkade ut honom!

Det gör ju inte saken bättre, precis. (Bredow 1991: 155)

När ordkriget ebbat ut, har Amanda försvarat sin mammas rätt till arbete och hyresbidrag gentemot Johan:

Nä nu jävlar!!! Min mamma har betalat skatt i alla år, precis som alla andra! Och hon har ett bra jobb! Vem fan skulle ta hand om din farsa och alla andra rika knösar om det inte fanns personal på sjukhusen?! Inte för att de förtjänar att tas om hand, men i alla fall! Vad i helvete är det din farsa gör egentligen?!

Min pappa har en PR-firma med över sjuttio anställda!

En *Pr-firma*?!! Skulle det vara finare att göra en massa reklam än att ta hand om sjuka människor?! (Bredow 1991: 157)

Amandas försvar av modern formulerar en bild av den strävsamma, ansvarstagande arbetarmodern.

Förringandet av arbetarmodern anas även i Peter Pohls *Man kan inte säga allt* (1999), och här visar modern, trots sitt hårda arbete, både kämpaglöd och energi, när det gäller att tillbakavisa polisens anklagelser mot dottern. Därigenom stärks bilden av en självständig, hårt arbetande och kompetent kvinna. Att vara fattig innebär inte, som tidningsartikeln i romanen antyder, att hemmet är dåligt eller att mamman inte är en bra förälder. Sonen Fredrik anser tvärtom att familjen trots sin utsatta situation fungerat. Pohl låter även modern bemöta de indirekta anklagelserna som media riktat mot henne som mor (Pohl 1999: 111). I såväl Bredows som Pohls romaner återfinns på så sätt ett försvar av de arbetande mödrarnas ansvarstagande för sina barn.

En relevant fråga är hur de verk som behandlas i denna artikel förhåller sig till den breda svenska arbetarlitterära traditionen i stort. En försvarande omständighet vid en sådan jämförelse är dock att de ungdomslitterära titlar som berörs inte är valda utifrån eventuell anknytning till arbetarlitteratur. Det handlar snarare om ett urval titlar av produktiva författare från olika decennier i vilka det återfinns mödrar från arbetarklass. Med utgångspunkt i Lars Furulands tre punkter för en möjlig definition av arbetarlitteratur, nämligen litteratur om arbetare och kroppsarbete, litteratur av författare med ursprung i arbetarklassen samt litteratur för arbetare (Furuland, 2006, Nilsson, 2006), kan i mitt urval framförallt Hjalmar Wallanders *Två Stockholmspojkar och några till* särskiljas som tillhörig en arbetarlitterär tradition (Öhrn, 2012), möjligen även Martha Sandwall–Bergströms Oskarssons-trilogi. Fler titlar som motsvarar kriterierna ovan skulle därför behöva undersökas vid en jämförelse. Denna låter sig inte göras här men systematiskt vetande om ungdomslitteraturens gestaltning av arbetarklassens mödrar i relation till de bilder av arbetarklassens mödrar som växer fram i 1900-talets arbetarlitteratur vore en lika manande som angelägen forskningsuppgift.

Sammanfattningsvis har arbetarmodern i 1900-talets ungdomslitteratur åskådliggjorts genom ett ifrågasättande av hennes duglighet. Gestaltningen av arbetarmodern har under seklet skiftat mellan den odugliga, utlevande modern och den strävsamma men utslitna. Den odugliga, utlevande modern gestaltades i seklets inledning genom ett förlöjligande som senare under seklet ersattes av ett förringande. Varken den odugliga, den utlevande eller den utslitna, strävsamma modern från arbetarklassen är bärare av något tydligt frigörelseprojekt. Med undantag för Sandwall–Bergströms Oskarssons-trilogi bärs det kvinnliga frigörelseprojektet i stället

upp av de unga kvinnliga protagonisterna i kontrast till de äldre kvinnliga förebilderna.

Källor

- Aléx, Peder & Johan Söderberg (red.). 2001. *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Alson, Ann 2008. *The Family in English Children's Literature*. London: Routledge.
- Arping, Åsa 2008. "Folkhemmet tur och retur: om klass, kön och utanförskap i tre svenska 2000-talsromaner". I Åsa Arping, Anna Nordenstam & Kajsa Widegren (red.), *Moderniteter. Text, bild, kön. En vänbok till Ingrid Holmquist*. Göteborg: Makadam: 21–42.
- Bourdieu, Pierre 1984 (1979). *Distinction: a Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge, Mass.: Harvard UP: 4.
- Bourdieu, Pierre 1995 (1979). *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Övers. Annick Prieur. Efterordet övers. av Theo Barth. Oslo: Pax.
- Druker, Elina 2012. "Folkhemmet och den goda husmodern. Skildringar av hemarbete och bostadsplanering i Eva Billows illustrationer". I Christer Johansson & Per Anders Wiktorsson (red.), *Litteraturens arbetare. En vänbok till Per-Olof Mattsson* red. Lund: Ellerströms: 285–294.
- Fransson, Birgitta 2001. "Gunnel Beckman och den feminina realismen". I förf:s *Barnboksvärldar. Samtal med författare*. Stockholm: En bok för alla: 15–23.
- Furuland, Lars & Johan Svedjedal 2006. *Svensk arbetarlitteratur*. Stockholm: Bokförlaget Atlas.
- Hirdman, Yvonne 1992. *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*. Stockholm: Carlsson.
- Hirdman, Yvonne 1998. "Kvinnorna i välfärdsstaten Sverige 1930–1990". I Yvonne Hirdman (red.), *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Stockholm: Utbildningsradion: 203–218.
- Kyle, Gunhild 1992. "Kvinnoliv i staden II". I Gunhild Kyle (red.), *Handbok i svensk kvinnohistoria*. Stockholm: Carlsson: 93–108.
- Lindén, Claudia 2012. "Ellen Key och kärlekens frihet som politik. Kommentar till texter av Ellen Key". I Klara Arnberg, Fia Dundervall och David Tjeder (red.), *Könspolitiska nyckeltexter I. Från äktenskapskritik till sexualupplysning 1839–1930*. Stockholm/Göteborg: Makadam: 120–124.
- Nikolajeva, Maria 2004. *Barnbokens byggklossar*. Lund: Studentlitteratur.

- Nilsson, Magnus 2006. *Arbetarlitteratur*. Lund: Studentlitteratur.
- Nilson, Margot 1968. *En barnbok som tidsspegel. Laura Fitinghoffs Barnen ifrån Frostmofjället*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Petersson, Birgit 1983. "Den farliga underklassen". *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Diss. Umeå: Umeå universitet.
- Reimer, Mavis 2008. *Home Words. Discourses of Children's Literature in Canada*. Waterloo, Ont.: Wilfrid Laurier UP.
- Romøren, Rolf & John Stephens 2002. "Representing Masculinities in Norwegian and Australian Young Adult Fiction. A Comparative Study". I John Stephens (red.), *Way of Being Male. Representing Masculinities in Children's Literature and Film*. New York/London: Routledge: 216–233.
- Skarin Frykman, Birgitta 1990. *Arbetarkultur – Göteborg 1890*. Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige.
- Skeggs, Beverley 2000 (1997). *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Övers. Annika Persson. Göteborg: Daidalos.
- Wistisen, Lydia 2017. *Gångtunneln. Urbana erfarenheter i svensk ungdomslitteratur 1890–2010*. Diss. Skrifter utgivna av Svenska Barnboksintitutet. Lund: Ellerström.
- Östberg, Kjell 1997. *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag.